

שיעורים בפיקוח נפש והצלה

נתנאל אוירבך

שיעור לד: פיקוח נפש ציבורי ביחס למלכות

א. עבודות חקלאיות בשמיטה לפירעון מס המלך¹

רבי ינאי התיר לתלמידיו לחרוש ולזרוע בשמיטה משום ארנונא -

בבלי סנהדרין (כו ע"א): "כדמכריז רבי ינאי, פוקו וזרעו בשביעית משום ארנונא".

? מהי הסיבה ומהו ההיתר לכך שרבי ינאי התיר את החרושה בשמיטה?

1. ארנונא: ביאור המציאות

~ **רש"י** (סנהדרין כו ע"א ד"ה ארנונא):

ארנונא - מס שגובה המלך מן התבואות כך וכך כורין מן השדה לשנה.

~ לדעת הרמב"ם, הכוונה 'ארנונא' היא אספקת צורכי צבא המלך² -

רמב"ם (הלי שמיטה ויובל פ"א הי"א):

משרבו האנסיין והטילו מלכי עכו"ם על ישראל לעשות מזונות לחיילותיהן, התירו לזרוע בשביעית דברים שצריכין להם עבדי המלך בלבד.

2. היקף ההיתר

הראשונים נחלקו בשאלה האם מדובר על היתר איסורי תורה או רק היתר איסורי דרבנן?³

! היתר איסורי דרבנן

לדעה זו, אין כוונת רבי ינאי להתיר איסורי תורה משום הלחץ הכלכלי של הציבור, אלא מדובר על איסורי דרבנן בלבד, שכן שמיטה בזמן הזה אינה מהתורה אלא מדברי חכמים, ובמקום של הפסד כלכלי של הציבור הם לא גזרו איסור⁴ -

רש"י (סנהדרין כו ע"א ד"ה פוקו): פוקו זרעו בשביעית - שביעית בזמן הזה דרבנן, דבטלה קדושת הארץ.

¹ ראו עוד מה שהתבאר בשיעור כו - 'פיקוח נפש ציבורי' (ב.3); שיעור לג - 'פיקוח נפש בממון הציבור' (ה.1).

² **כסף משנה** (הלי שמיטה פ"א הי"א): "ומפרש רבינו שהטילו מלכי רומי לעשות מחנות לחיילותיהם".

³ בדעת הרמב"ם, יש המבארים שמדובר על היתר איסורי תורה, ומשום 'יחי נפש', שאם לא יספקו מזון לצבא המלך הם עלולים להסתכן, ראו: **ר"י קורקוס** (הלי שמיטה ויובל פ"א הי"א) בביאור השני: "שיש כוח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה מפני האונס כיון שהיא מלאכה לאחרים, וגם אפשר לבוא לידי צער קרוב לידי סכנה"; **רדב"ז** (שם ד"ה משרבו): "ורבינו סמך על הירושלמי דאמר משום חיי נפש שאם לא יעשו מזונות לחיל המלך יבואו לידי סכנה ואין לך דבר עומד בפני פיקוח נפש, וטעם זה כתבו בתוספות". ויש שביארו בדעת הרמב"ם שמדובר על היתר איסורי דרבנן, שכן שמיטה בזמן הזה מדרבנן, ראו: **ר"י קורקוס** (הלי שמיטה ויובל פ"א הי"א ד"ה משרבו) בביאור הראשון: "ויבאור לשון רבינו אפשר דבזמן הזה מיירי, אף על פי שלא פירש כיון שכתב משרבו האנסים והתירו וכו' ממילא דבזמן הזה הוא".

⁴ כ"כ: **תוספות** (סנהדרין כו ע"א ד"ה משרבו, בתירוץ הראשון; גיטין סב ע"א ד"ה אין עודרין, בתירוץ השני); **ראב"ד** (הלי שמיטה ויובל פ"א הי"א): "אנו קיבלנו האנסים ארנונא שנוטל המלך חומש מפירות הארץ ומי שאינו עובדה גוזלין אותה ממנו והמקומות שלא החזיקו בהם עולי בבל ולא הייתה שביעית נוהגת בהם אלא מדבריהם בהם התירו לעבוד מפני האונס אבל לא במה שהחזיקו".

שיעורים בפיקוח נפש והצלה

נתנאל אוירבך

יד רמ"ה (סנהדרין כו ע"א ד"ה פסקא):

וטעמא דמילתא, משום דשביעית בזמן הזה דרבנן, והיכא דאיכא פסידא לא גזור רבנן.

! היתר איסורי תורה

לדברי התוספות בתירוצם השני, ההיתר הוא באיסורי תורה ומשום פיקוח נפש ציבורי, שבהעדר תבואה וממון לפרעון מס המלך עלול הדבר להביא לידי סכנת נפשות -

תוספות (סנהדרין כו ע"א ד"ה משרבו):

ואם תאמר, ומשום ארנונא התירו לחרוש ולזרוע דהויא איסורא מדאורייתא? ויש לומר... דפיקוח נפש הוא ששואל להם המלך מס ואין להם מה יפרענו ומתים בתפיסת המלך. והכי איתמר בירושלמי, משום חיי נפש.⁵

ירושלמי (שביעית פ"ד ה"ב):

בראשונה כשהיו המלכות אונסת, הורי רבי ינאי שיהו חורשין חרישה ראשונה.

בהמשך דברי הירושלמי ישנו עיסוק בידיני יייהרג ואל יעבור, כאשר איסורי מלאכות הקרקע בשמיטה אינם בכלל יייהרג ואל יעבור, ולכן במקום של פיקוח נפש המגיע עד שערי מוות מותר לעשות את מלאכות הקרקע בשמיטה.

« נמצאנו למדים מדברי התוספות והירושלמי שמדובר על היתר איסורי תורה משום פיקוח נפש עתידי, שכן לא מדובר על פיקוח נפש ישיר, אלא שבעקבות העדר יכולת תשלום מס המלך יגרור הדבר פיקוח נפש.

3. הגדרת 'חיי נפש'

אמנם הירושלמי עצמו לא השתמש בלשון 'פיקוח נפש' אלא הגדיר את המלכות כאונסת את ישראל, אך **התוספות** (סנהדרין כו ע"א ד"ה משרבו) קבעו בשם הירושלמי שמדובר על 'חיי נפש': "והכי איתמר בירושלמי, משום חיי נפש".

לשון זו, 'חיי נפש' מצויה בדברי הירושלמי, להסביר את דעת רבי יוסי בסוגיית מעיין של בני העיר.⁶ הגמרא מביאה דילמה בה מצויה מחלוקת במקרה שיש מעיין השייך לבני העיר, מה הדין במקרה שאין מי שתייה לעיר הסמוכה ואילו בני העיר בה נמצא המעיין מעוניינים במים עבור כביסה?

בבלי נדרים (פ ע"ב)⁷:

חיי אחרים וכביסתן - חיי אחרים קודמין לכביסתן.

רבי יוסי אומר, כביסתן קודמת לחיי אחרים.

⁵ כן סברו: **תוספות** (גיטין סב ע"א ד"ה אין עודרין, בתירוץ ראשון; פסקי תוספות, סנהדרין אות סב); ר"ן (סנהדרין כו ע"א; שם עד ע"א ד"ה אבל); **תוספות הרא"ש** (סנהדרין כו ע"א ד"ה פוקו, בתירוץ השני); **פסקי רי"ד** (סנהדרין כו ע"א). יש שביארו כן ברמב"ם, ראו: **רדב"ז** (הלי שמיטה פ"א הי"א); **מרכבת המשנה** (שם, בפירוש ראשון); **רש"ס** (שביעית פ"ד ה"ב ד"ה ברם); **ערוך לנר** (סנהדרין כו ע"א ד"ה בתוסי); **מהר"ם שיק** (שם ד"ה בתוסי); **שו"ת דברי מלכאל** (ח"א סימן כח אות ט); **שו"ת משיב דבר** (ח"ב סימן נו); **פאת השולחן** (הלי שביעית סימן כ ס"ק לב). ראו גם: **אור החיים** (ויקרא, כה ג) שמצא רמז מהפסוקים לשיטה זו: "שֵׁשׁ שָׁנִים תִּזְרַע שְׂדֶךְ וְשֵׁשׁ שָׁנִים תִּזְכֹּר כְּרִמָּה וְאֶסְפְּתָהּ אֶת תְּבוּאָתָהּ - עוד יתבאר על דרך מה שאמרו בסנהדרין... מכריז רבי ינאי, פוקו וזרעו בשביעית משום ארנונא, וכתבו התוספות... דפיקוח נפש הוא... והוא מאמר הכתוב שש שנים וגוי' ואספת וגוי', פירוש אימתי אין אני מתיר לך אלא שש ולא שבע, ואספת, כשאתה זורע לאסוף לעצמך אבל לארנונא לתת למושל זרעו אפילו בשביעית כדברי רבי ינאי".

⁶ להרחבה, ראו מה שהתבאר בשיעור לב - 'מפגעי תברואה כפיקוח נפש ציבורי'.

⁷ מובא גם ב**תוספתא** (בבא מציעא פ"א הל"ג-ה"ה); **ירושלמי** (נדרים פ"א ה"א; שביעית פ"ח ה"ה).

שיעורים בפיקוח נפש והצלה

נתנאל אוירבך

« לשיטת רבי יוסי, בני העיר להם שייך המעיין יכולים להשתמש בו לצורך כביסת הבגדים שלהם, למרות שהעיר הסמוכה להם משוועת למים והם בגדר פיקוח נפש.

הירושלמי מסביר את דעתו של רבי יוסי, שכביסה הינה צורך חיוני לאנשים, 'חיי נפש' -

ירושלמי (שביעית פ"ח ה"ה):

אמר רבי יוחנן, מאן תנא כביסה חיי נפש, רבי יוסי דתני אין נותנין מהם לא למשרה ולא לכביסה ורבי יוסי מתיר בכביסה.

« המושג 'חיי נפש' בירושלמי אינו עוסק בפיקוח נפש של מוות ישיר, אלא עניינו הוא שלום הציבור ובטיחות הציבור. לפיכך, גם דברים שכעת אין בהם משום פיקוח נפש, כיון שיתכן בעתיד שהם יתפתחו לידי כך הם נחשבים כבר עתה כעילה לעבור על איסורי תורה.

~ הרב ראובן מרגליות מקשר בין דברי התוספות בשם הירושלמי הללו לדברי הר"ן בסוגיית גחלת,⁸ שם התבאר שמחשש נזק עתידי של רבים ניתן לעבור כבר עתה על איסור תורה של כיבוי הגחלת -

מרגליות הים (סנהדרין כו ע"א אות ב):

והכי איתמר בירושלמי משום חיי נפש - בספר פני מבין העיר, האי לישנא לא ראיתי בירושלמי... ועיין בצפנת פענח לרמב"ם (הל' שבת פ"ב הכ"ג) שהביא מר"ן... דגבי נזק דרבים הוי כל נזק כמו סכנה, וזהו יסוד חשוב בהלכות מדינה.

~ לדעת מהר"ל דיסקין, ההיתר לעבוד בשמיטה בהיתר איסורי תורה אינו רק לעניים שאין להם לפרוע את מס המלך, אלא גם לאנשים עשירים שאינם זקוקים לעבוד כדי שיהיה להם כסף. לדבריו, סיבת ההיתר גם לעשירים היא כדי לדרבן את העניים להיתר -

מהר"ל דיסקין:

גם שמצינו דמשום ארנונא התיירו חרישה בשביעית... והתיירו אפילו לעשירים דאם לא כן מיכספו עניים ולא יחרשו ואתי לידי סכנת נפשות.⁹

כלומר, לגבי העשירים אין כאן כל חשש של 'חיי נפש', ומכל-מקום הותרו איסורי תורה גם עבורם.¹⁰

⁸ ראו מה שהתבאר בשיעור כז - 'הביסוס ההלכתי לפיקוח נפש ציבורי'.

⁹ **שו"ת מהר"ל דיסקין** (קו"א אות לד; שם אות ס); **כתבי מהר"ל דיסקין** (או"ח סימן שו; שם סימן תקכז). **מועדים וזמנים** (ח"ב סימן קמ ד"ה ולע"ד נראה): "על פי מה שביאר מרן הגה"ק הגרי"ל דיסקין זצ"ל הירושלמי במסכתא שביעית שעשירים שרי להן ג"כ לעבוד בשביעית ואף שבהם אין סכנה שיכולים לשלם, מכל-מקום כיון שאם הם ימנעו לעבוד בשביעית גם העניים ירצו להיות כמותם וימנעו ויבואו לידי סכנה, וע"כ התיירו לעשירים לעבוד אף שאין בהו חשש סכנה כלל מתקנת העניים שימנעו ג"כ ואצלם יש חשש סכנה".
¹⁰ להשלכה מעשית מדבריו, ראו: **מועדים וזמנים** (ח"ב סימן קמ הערה ב): "נלע"ד מסברא, דהא ברור אם לפנינו חולה שיש בו סכנה שכנסה בו רוח שטות ומתעקש שלא יאכל בשום אופן אלא אם בריא יאכל עמו, והבריא מרגיש שהחולה מסתכן - שרי לו לאכול שבוזא מתרפא החולה"; **שו"ת תשובות והנהגות** (ח"ד סימן קנב): "מעשה שבא לידינו בחולה זקן ומבולבל, שתקיף בדעתו לא לאכול ביום הכיפורים, והרבה פעמים מכריז ואומר יום הכיפורים היום ואינני רוצה לאכול, ואומרים לו שהיום לא יום הכיפורים. והנה הגיע יום הכיפורים ואמר הזקן שאיננו מאמין לנו עד שבנו יאכל, ובכך יהא בטוח שבנו לא ירמה אותו. וכאן הבן שואל, אם מותר לו לאכול מחמת עקשנות אביו שלא יאכל אלא אם הוא יאכל, כי לדעת הרופאים אם יצום אביו זהו סכנה גדולה ופיקוח נפש. בספר עץ חיים מביא עובדא כעין זה, שיהודי חלה והרופא אמר שצריך חלב אתון, והרגיש שרוצים להטעותו ולהביא לו חלב אתון ולומר לו שזהו חלב כשר, והאבא אמר שלא יאכל אלא אם בנו יאכל תחילה, שמפחד שמרמין אותו שכשר ואינו כן. והגאון רבי יצחק סרוק זצ"ל אסר שאין בש"ס ופוסקים שום מקור להיתר לעבור על חטא כדי להשפיע על השני שיאכל". המקור שהביא הוא **בשו"ת פרי עץ חיים** (ח"ו לג ע"א-לד ע"ב) שם מובאת תשובתו של הרב יצחק סרוג שהיה מחכמי בית המדרש עץ חיים באמסטרדם, אודות חולה מסוכן שרפואתו היא שתיית חלב אתון פעמיים ביום. החולה סירב לשתות מאכלות אסורות והרופאים הורו לבני ביתו לתת לו חלב אתון ולומר לו שמדובר בחלב עז, אבל החולה

שיעורים בפיקוח נפש והצלה

נתנאל אוירבך

« אין הכוונה יחיי נפש' לפיקוח נפש, אף כזה שיבוא בעתיד, אלא שמירת שלום הציבור מחשש נזק צער, או ערעור היחסים התקינים בין הקהילה היהודית לבין השלטון -

ר"י קורקוס (הלי שמיטה ויובל פ"א הי"א), בביאור השני:

שיש כוח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה מפני האונס כיון שהיא מלאכה לאחרים, וגם אפשר לבוא לידי צער קרוב לידי סכנה.

ב. היתר איסורים ביחס למלכות

? האם מותר לעבור על איסורים מחשש השלטון והמלכות, כאשר לא מדובר על פיקוח נפש ממשי שאז אין דבר העומד בפני פיקוח נפש, אלא מדובר חשש מיחס שלילי של השלטון ליהודים, הטלת קנסות כלכליות וכדו'?

? האם מותר לאנשים היוצאים ובאים במסדרונות השלטון, לעבור על איסורים כדי לשמור על היחס התקין שבין הקהילה היהודית לבין השלטון?

1. היתר איסורים למקורבים למלכות

1.1 הסתכלות במראה

לדעת התוספות¹¹ והרא"ש¹² מדברי הירושלמי עולה שהאיסור להסתכל במראה הוא איסור תורה 'לא ילבש', ומכל-מקום התיירו לבית רבי יהודה הנשיא להסתכל במראה בתספורת ע"י כותי משום כבוד מלכות -

ירושלמי (עבודה זרה פ"ב ה"ב)¹³:

המסתפר מן הנכרי הרי זה רואה במראה, מן הכותי אינו רואה במראה.

התיירו לבית רבי שיהו רואין שהיו זקוקין למלכות.

שלושה דברים התיירו לבית רבי - שיהו רואין במראה, ושיהו מספרין קומי, ושילמדו את בניהן יונית שהיו זקוקין למלכות.

פני משה (שם ד"ה התיירו): "מפני שהיו זקוקין למלכות והיו צריכין להתראות ביופי והידור".

חשד שמרמים אותו ואמר לבנו: "די בני באמת שלא אכלתי דבר איסור מנעורי ועד עתה ולא אטמא את נפשי בסוף ימי, ולכן אם אין תחבולה בדבר רצוני הוא שתשתה אתה מקודם ואחר כך אשתה אני הנשאר וכן תעשה פעמיים בכל יום ובזולת זה לא אשתה". ראו מה שהתבאר בשיעור יד, 'על מי מוטלת חובת ההצלה'.

¹¹ **תוספות** (עבודה זרה כט ע"א ד"ה המסתפר).

¹² **רא"ש** (עבודה זרה פ"ב סימן יא).

¹³ השו" **לסוטה** (מט ע"ב).

שיעורים בפיקוח נפש והצלה

נתנאל אוירבך

1.2 תספורת 'קומי' למקורבים למלכות

לדעת הרמב"ם תספורת כזו אותה התירו היא אסורה מן התורה משום חוקת הגויים¹⁴ -

רמב"ם (הלי עבודה זרה פי"א ה"א):

אין הולכין בחוקות העובדי כוכבים ולא מדמין להן לא במלבוש ולא בשיער וכיוצא בהן שנאמר ולא תלכו בחוקות הגויים, ונאמר ובחוקותיהם לא תלכו, ונאמר השמר לך פן תנקש אחריהם, הכל בעניין אחד הוא מזהיר שלא ידמה להן, אלא יהיה הישראל מובדל מהן וידוע במלבושו ובשאר מעשיו כמו שהוא מובדל מהן במדעו ובדעותיו, וכן הוא אומר ואבדיל אתכם מן העמים. לא ילבש במלבוש, המיוחד להן, ולא יגדל ציצית ראשו כמו ציצית ראשם, ולא יגלח מן הצדדין ויניח השיער באמצע כמו שהן עושין וזה הנקרא בלורית, ולא יגלח השיער מכנגד פניו מאזן לאזן ויניח הפרע מלאחריו כדרך שעושין הן... וכל העושה אחת מאלו וכיוצא בהן לוקה.

רמב"ם (הלי עבודה זרה פי"א ה"ג):

ישראל שהיה קרוב למלכות וצריך לישב לפני מלכיהם והיה לו גנאי לפי שלא ידמה להן, הרי זה מותר ללבוש במלבושיהן ולגלח כנגד פניו כדרך שהן עושין.

כסף משנה (הלי עבודה זרה פי"א ה"ג):

ואם תאמר, כיון שכתב רבינו שלוקה על כל אחד מאלו היאך היה כוח ביד חכמים להתיר איסור תורה לקרובי המלכות.

ויש לומר, משום הצלת ישראל הוא דשרו וכשישראלים עומדים לפני המלכים הם מצילים את ישראל.¹⁵

בבלי מעילה (יז ע"א):

שפעם אחת גזרה המלכות גזירה שלא ישמרו את השבת, ושלא ימולו את בניהם, ושיבעלו את נדות. הלך רבי ראובן בן איסטרובלי וסיפר קומי, והלך וישב עמהם. אמר להם, מי שיש לו אויב יעני או יעשיר? אמרו לו, יעני. אמר להם, אם כן לא יעשו מלאכה בשבת כדי שיענו. אמרו, טבית אמר, ליבטל, ובטלוח.

¹⁴ אולם, בדברי התוספות (בבא קמא פג ע"א ד"ה התירו) משמע שתספורת זו היא גזירת חכמים. ראו: ב"ח (יו"ד סימן קעח אות א); קובץ שיעורים (בבא קמא אות צח) בביאור דעת התוספות. בדברי רמב"ם (פיהמ"ש עבודה זרה פי"א מ"ג) מדובר שהוא איסור מדברי חכמים ואין לוקים עליו. וכתב בית יוסף (יו"ד סימן קעח ד"ה ומ"ש וכל העושה): "מכל-מקום על דבריו בחיבורו יש לסמוך יותר מעל דבריו בפירוש המשנה".

¹⁵ ראו: שו"ת שרידי אש (ח"ב סימן לט).

שיעורים בפיקוח נפש והצלה

נתאל אוירבך

1.3 היתר גילוח בתער למקורבים למלכות

שו"ת מן השמים (סימן נא):

ועוד שאלתי על מעבירי תער בזקניהם ומניחים חוט אחד מלמעלה למטה אם יש עבירה במעשיהם אם לא? והשיבו: שערך כעדר העזים וגוי שכולם מתאימות ושכולה אין בהם, וגדול כבוד הבריות שדוחה לא תעשה שבתורה, ומה לך אצל קלות ולואי החמורות ישמרו. ונראה שלא הותר רק לגבאים ולנדיבים הנאים ויוצאים בחצרות המלכים והשרים.

1.4 הפלגה בספינה בשבת לקבלת פני המלך

בדברי התורה מבואר שיוסף התגלח לפני שנכנס למלך פרעה, דבר המעלה קושי לאור דברי חז"ל בראש השנה (י ע"ב) שצאתו מבית האסורים היה בראש-השנה: "בראש השנה יצא יוסף מבית האסורין". אי"כ כיצד התגלח ביום-טוב ועבר על איסור תורה?

אחד ההסברים למעשיו של יוסף הוא, שהותרו איסורים משום כבוד המלכות, כאשר שמירת היחס הראוי בין הקהילה היהודית לבין המלכות הינו חשוב לשמירה על שלום הציבור.¹⁶ רש"י (בראשית מא, יד): "ויגלח - מפני כבוד המלכות".

« הרב ניסים אברהם אשכנזי (איזמיר, נפטר 1860) נשאל האם מותר להפליג בספינה בשבת כדי לחלוק כבוד למלך תורכיה. לדבריו, גם אם איסור תחומין בשבת הוא איסור תורה יהיה מותר להפליג בספינה משום כבוד מלכות, והראיה מיוסף שעבר על איסור תורה בגילוח בראש השנה -

¹⁶ בדברי התורה מבואר שיוסף התגלח לפני שנכנס למלך פרעה (בראשית מא, יד): "ויגלח פְּרָעָה וַיִּקְרָא אֶת יוֹסֵף וַיְרִיצֵהוּ מִן הַבּוֹר וַיִּגְלַח וַיַּחְלֵף שְׂמֹלֵתוֹ וַיָּבֵא אֶל פְּרָעֹה". דבר המעלה קושי לאור דברי חז"ל בראש השנה (י ע"ב): "בראש השנה יצא יוסף מבית האסורין". אי"כ אמר דיוסף יצא מבית האסורין בראש השנה, וצריך עיון כיצד גילח בראש השנה והלא קיימו כל התורה כולה". זאת ועוד, בשבת (קלט ע"א) מבואר שיוסף היה נזיר: "ואמר רב מלאי משום רבי יצחק מגדלחה: מיום שפירש יוסף מאחיו לא טעם טעם יין, דכתיב ולקדקד נזיר אחיו". אי"כ אסור היה לו להתגלח גם מחמת נזירותו? לדעת רש"י (בראשית מא, יד), מדובר היה משום כבוד המלכות: "ויגלח - מפני כבוד המלכות" [ראו: שו"ת חתם סופר (או"ח סימן קנט ד"ה והנה מה; ח"ה, השמטות סימן קצ) הסובר שיש מצווה בכבוד מלך רשע ומלך גוי, והראיה היא מפרעה ואחאב]. לגבי גילוח בראש השנה, יש שכתבו שיוסף התגלח בערב ראש השנה, ראו: הרב חיים פלטיאל (בראשית מא, יד): "ואולי גילח מערב ראש השנה כשידע שהיה לו מחר לצאת. ומיכן תשובה לאומרים דאין מגלחין מערב ראש השנה"; שו"ת שם משמעון (פולאק, יו"ד סימן כא ד"ה וראיתי): "ועוד יש לומר, שקודם שגילח איתשיל על נזירותו ואח"כ חזר וקיבל עליו נזירות מחדש. ובזה ניחא שאנו עושין התרת נדרים דייקא בערב ראש השנה שהוא זכר להתרת נדרים ונזירות שעשה יוסף אז, שאנו נקראים על שמו כנודע, דהא זמן יציאתו מבית האסורין היה בראש השנה... ובלו ספק אין הכוונה על ראש השנה עצמו, דאז ודאי לא היה מגלח עצמו, אלא ודאי שהכוונה על ערב ראש השנה שאז בלאו הכי הזמן שאנו מגלחין עצמינו, כמו"ש הטור... אלא שביאתו לפני פרעה היה בראש השנה"; שדי חמד (ח"ג כללים מערכת כ כלל צט ד"ה וראיתי): "דיש לומר דביום ראש השנה לפנות ערב יצא מבית הכלא ואדחכי והכי חשכה ליל מוצאי יו"ט ורחץ ונסתפר ויטייב לפני פרעה". אולם, ביאור זה לא יתרץ את הגילוח של יוסף בהיותו נזיר. יש שכתבו ביחס לגילוח יוסף בראש השנה, שלא הוא התגלח בעצמו אלא הגילוח היה ע"י ספר גוי, ראו: אבן עזרא (בראשית מא, יד): "ויגלח המגלח"; מדרש (שכל טוב בראשית מא סימן יד): "וישלח פרעה ויקרא את יוסף ויריצהו מן הבור ויגלח - מי גלחו שר המשקים גילחו, אי"ל פרעה קריינא דאיגרתא איהו ליהוי פרוונקא"; דרשות ר"י אבן שועיב (פרשת מקץ ד"ה אמר ושם - הובא בתורה שלמה, בראשית מא אות מז): "וישלח פרעה ויקרא את יוסף, אמר קריינא דאגרתא איהו ליהוי פרוונקא, שר המשקים הוא היה השליח והמגלח"; שדי חמד (ח"ג כללים מערכת כ כלל צט ד"ה וראיתי): "מי יאמר דהתגלח בעצמו, האם חסר ספרי נכרים בשמא נסתפר על ידי נכרי דאין בו אלא איסור אמירה לנכרי דמותר משום כבוד מלכים, כטומאה דרבנן דלא גזרו משום כבודם, וכל שכן איסור אמירה". אולם, כתב רבי עובדיה מברטנורא (עמר נקא, בראשית מא, יד), כיון שמדובר על גילוח בתער אזי אף שהיה זה ע"י ספר גוי הדבר ייאסר אלא אם כן היה זה משום כבוד מלכות כדברי רש"י: "משום דקשה לו ויגלח דאין גילוח אלא בתער, ומשמע מכאן שגילח גם את זקנו בתער, ואיך עשה הדבר האסור הזה להשחית פאת זקן. לכך פירש"י ויגלח מפני כבוד המלכות, שמפני כבוד המלכות מותר, וכדאמרינן אבטולס בר רבון התירו לו לספר בתער מפני כבוד המלכות, וזה כי שאין הניקוף מסייע למקוף ואינו עושה מעשה בידיים אין שם אלא איסורא דרבנן ומפני כבוד מלכות התירו לו, ולכך תפש רש"י ויגלח מפני כבוד המלכות". לדעת הרב משה סופר בתורת משה (בראשית מא, יד), ההיתר של יוסף להתגלח בראש השנה הוא באמצעות גוי וצורך מצווה מותר לעשות מלאכה ע"י גוי: "פירש רש"י בשביל כבוד המלכות. יש לפרש עפ"י מה שאמר... בראש השנה יצא יוסף מבית אסורים, ויוסף קיים התורה עד שלא ניתנה כאשר יבואר עוד לקמן אי"ה, ואיך הניח לגלח עצמו ביום טוב, לכך פירש"י בשביל כבוד המלכות שרי, לדעת הש"ך ביו"ד סימן קצ"ח בנקודת הכסף שם דלצורך מצווה שרי". ניתן ליישב את שתי הקושיות, גילוח בראש השנה ובהיותו נזיר, עפ"י דברי שפתי כהן (פרשת מקץ ד"ה מא, יד): "ועוד יכולים לומר ויגלח ויחלף, המלאך שהיה עמו ולמדו שבעים לשון הוא גילחו והחליף שמלותיו, ולזה הוא אומר בלשון נסתרי". ביאור נוסף לפי דברי הרמב"ן (בראשית כ, ה), שרק בארץ ישראל שמרו האבות את התורה, ויוסף היה במצרים.

שיעורים בפיקוח נפש והצלה

נתנאל אוירבך

שו"ת מעשה אברהם (או"ח סימן מח):

הוה עובדא שאדונינו המלך... יצוא יצא מעיר תהלה קושטא יע"א לסובב נתיבות לראות כפרים ועיירות גדולות וקטנות, וביום השבת ביי"ב סיון שנת התר"ד ליצירה בא איגרת אחת כתובה וחתומה מגדולי אומות העולם מעיר מירלי לגדולי ושרי אומות העולם מפה העיירה איזמיר יע"א, ושם נאמר שאדונינו המלך שולטן עבדול מיגיד¹⁷ יר"ה ות"מ בא יבוא ברינה לעיר מידילי ביום ב' או ג', כי ע"כ משום כבוד מלכות עד מהרה יחוש לבוא מכל האומות לעירם הנזכרת ויצאו ביום השבת בספינה...

והואיל וכן שואלים ודורשים ממני... אם יוכלו להפליג בספינה ביום השבת משום כבוד מלכות...

מכל-מקום מעניין יוסף הצדיק שגילח שערו כשהלך לפני פרעה לפתור חלומותיו, נראה דמדאורייתא התירו משום כבוד מלכות, והוא דאמרינן במסכת ראש השנה... ואם איתא דאיסורו דאורייתא לא התירו משום כבודו של מלכות בהיתנו בחיים, איך יוסף גילח את כל שערו מאחר דהמתגלח ביו"ט איסורו דאורייתא שהוא תולדת גוזז כנודע.

אלא ודאי מוכרח לומר דקימא לן דאיסור דאורייתא התירו משום כבוד מלכות... והואיל וכן אף אם נאמר דאיסור תחומין איסורא דאורייתא... עם כל זה מותר להפליג בספינה בשבת משום כבוד מלכות.

1.5 אימת המלכות

המגן אברהם הוכיח ממעשה של בר קמצא שהותר לעבור על איסור תורה בהקרבת בעלי מומין למזבח משום אימת המלכות -

מגן אברהם (או"ח סימן תרנו ס"ק ח):

משמע קצת בגיטין ובמעשה דבר קמצא, שמותר לעבור על לא תעשה מפני אימת המלכות.

בבלי גיטין (נו ע"א):

אמר ליה, שדר להו קורבנא, חזית אי מקרבין ליה. אזל שדר בידיה עגלא תלתא.

בהדי דקאתי שדא ביה מומא בניב שפתים, ואמרי לה בדוקין שבעין, דוכתא דלדידן הוה מומא ולדידהו לאו מומא הוא. סבור רבן לקרוביה משום שלום מלכות.

! דחיה: ההיתר לעבור על איסור תורה הוא משום סכנת נפשות¹⁸ -

הרב ירוחם פישל פלא (ספהמ"צ לרס"ג ח"ג ס ע"ב ד"ה והכי נמי):

והנה, מש"כ המג"א דהכי משמע קצת, אע"ג דלכאורה הדבר מפורש שם בהדיא...

ועל כן צריך לומר, דכוונת המג"א דיש מקום לדחות דשאני התם דהוה סכנת נפשות, דהא ההוא גברא הוה קאי עליהו למיחזי אם יקריבוהו, ואם לא יקריבוהו ימסרם למלכות כמו שהיה באמת דאזל אכל בהו קורצא בי מלכא.

¹⁷ אַבְדִּילְמִיט הָרֵאשׁוֹן, הַסּוּלְטָאן ה-31 שֶׁל הַאִימְפֵּרִיָּה הָעוֹת'מָאנִית, שֶׁלֹּט בָּהּ מִשְׁנַת 1839 וְעַד יוֹם מוֹתוֹ בִּשְׁנַת 1861.
¹⁸ כ"כ: **פרי מגדים** (או"ח סימן תרנו אשל אברהם ס"ק ח), לאחר שהביא את דברי המג"א, כתב: "ויש לומר ספק פיקוח נפש הוה"; **שו"ת לב חיים** (ח"א סימן צא, קכה ע"ב ד"ה ועיין): "ועיין להרב מגן אברהם... ויש לומר, דהתם שאני דאיכא סכנה בדבר, ובמלכי אומות העולם שלא ידעי דיני התורה"; **משנה ברורה** (סימן תרנו ס"ק ט): "והאחרונים מפקקים על זה, דהתם פיקוח נפש היה".

שיעורים בפיקוח נפש והצלה

נתנאל אוירבך

« משום פיקוח נפש מאימת המלכות, מותר לעבור על איסור תורה כמו הקרבת בעל מום למזבח.¹⁹ »

« יוסף - גילוח נזיר וגילוח בראש השנה: כיון שעשה משום אימת המלכות מותר הדבר משום פיקוח נפש.²⁰ »

מושב זקנים מבעלי התוספות (בראשית מד, יד):

תימה, לפי מה שאומר בגמרא... שבראש השנה יצא, אי"כ איך גילח...
סכנת מלכות שאני, וגילח בו ביום.

ג. סיכום: בין פיקוח נפש לחיי נפש

פיקוח נפש: לעיתים, החשש מפני מלכות ושלטון של גויים הינו חשש ממשי של פיקוח נפש.

במקרה כזה, אין ספק שיש להתיר איסורי תורה, כדין כל פיקוח נפש ציבורי בו גם כשיש חשש רחוק ועתיד יש לעבור על איסורים כדי למנוע פיקוח נפש ציבורי.

חיי נפש: כאשר לא מדובר על פיקוח נפש אלא על צער הרבים, היזק כלכלי כדוגמת מיסים, עניות כלכלית וכדו', דברים אלו נחשבים לחיי נפש שעניינם הוא שמירת שלום הציבור.

במקרים אלו ראינו את מחלוקת הפוסקים האם ההיתר הוא באיסורי תורה או רק באיסורי דרבנן. ציבורית היא פיקוח נפש.²¹

¹⁹ ראו: **מהרש"א** (שבת קלט ע"א חידושי אגדות ד"ה ולקדקד) שביאר את שתיית היין של האחים שהיו נזירים: "מפני אימת המלכות התירו היום נדרם".

²⁰ ראו: **בן נחום** (שבת עמוד 278 הערה רמה): "במחנה אושוויץ הייתה חובה על היהודים להתגלח יום יום. רבה של מיישקאלץ הרב מנחם מענדל קאראדער שהיה במחנה סרב להתגלח בימי הסליחות. כשהגיע ראש השנה בעת מסדר הבוקר בלטו זיפי זקנו. המפקד הנאצי השליכו למקום ריכוז הנערים שגורלם למשרפות. כשנודע שיש אפשרות לשחררו ולהבריחו, עלתה השאלה האם מותר היה לו להתגלח בראש השנה בכדי לא להסב אליו תשומת לב יתירה בזמן ההברחה. הרב מייזליש חשב ללא כל ספק שמותר לו להתגלח כי היה זה מצב של פיקוח נפש. הרב מיישקאלץ הוסיף וחיזק את ההיתר בהסתמך על מעשה יוסף הצדיק שהשתחרר מבית האסורים בראש השנה שם נאמר ויגלח ויחלף שמלותיו".

²¹ ראו עוד: **ממשפטי המלוכה** (עמוד 251-225).